

**ПРОБЛЕМИ ПЕРЕОСМИСЛЕННЯ ПОСТАТІ
МИТРОПОЛИТА ІЛАРІОНА (ІВАНА ОГІЄНКА)
ТА ПОВЕРЕННЯ ЙОГО ЗАРУБІЖНОГО
НАУКОВОГО Й ТВОРЧОГО СПАДКУ
(з нагоди 140-річчя від дня народження)**

**PROBLEMS OF RETHINKING THE FIGURE OF IVAN
OHYENKO AND THE RETURN OF HIS FOREIGN
SCIENTIFIC AND CREATIVE HERITAGE
(on the occasion of the 140th anniversary of his birth)**

Не пізнана та достойно не поцінована особистість.

На 2022 р. припадають три круглі дати, пов'язані із життям і творчістю видатного українця Івана Огієнка (митрополита Іларіона): 140 років від дня народження, 60-річчя з часу виходу у світ повного, канонічно визнаного його перекладу Біблії українською мовою та 50-річчя від дня упокоєння.

Бог наділив цю людину багатьма талантами. Природженим хистом ученого, педагога, журналіста, видавця, письменника, державного, громадського, церковного діяча Огієнко-Іларіон однаковою мірою результативно й самозречено користувався ними сповна і як мовознавець та літературознавець, і як поет та перекладач, і як ректор та міністр, і як викладач та професор,

У статті простежено генезу переосмислення сприйняття реабілітованої історією постаті Івана Огієнка в Україні та з'ясовано обшир і проблематику архівних колекцій в контексті проблем повернення його наукового й творчого спадку на Батьківщину. Основним «будівельним матеріалом» статті є самостійно добутий автором мало відомий досі фактаж на основі безпосереднього опрацювання архівної колекції Митрополита Іларіона (Огієнка) у Вінніпезі та вперше виявленої автором і вже опрацьованої архівної колекції Інституту національної пам'яті Польщі у Варшаві. Цю частину документів і творці архіву, і низка дослідників досі вважали втраченою назавжди. Інтерес до пості видатного

* Доктор філологічних наук, професор Київського національного університету культури і мистецтв.

** Doctor of Philology, Professor of Kyiv National University of Culture and Arts.

і як православний митрополит та історик Церкви, і як богослов та проповідник. Непросто визначити, у якій із цих сфер діяльності І. Огієнко залишив найпомітніший слід. Одне беззаперечно: він чесно й віддано служив українській справі, до останніх днів свого життя не полишав подвижницької праці на ниві відродження нації, захисту, а згодом утвердження та розвою рідної мови, культури в цілому. Домінанти життя й чину цієї особистості концентруються довкола чотирьох засадничих понять: Українська Держава, Українська Мова, Українська Церква, Українська Культура.

Коли уважно придивитися до біографії І. Огієнка та спробувати з'ясувати обставини, за яких йому доводилося не лише виживати в буквальному розумінні цього слова, а й творити, мимоволі приходиш до висновку: несподівані обставини, часто з драматичними й карколомними сюжетами, упродовж тривалого життя (помер на 91 році) повторювалися із завидною періодичністю приблизно щоп'ять років. Цілком очевидно, що Бог свідомо й невпинно випробував, загартовував, викристалізував цю обрану ним особистість непростими воловодами історії. До того ж під двома іменами: Івана Огієнка і митрополита Іларіона. Не раз бувало, що після стрімкого піднесення на вершину визнання й слави доля його кидала в багно, із якого, здавалося, піднятися він уже не зможе.

діяча українського відродження періодично виникав і згасав на фоні двох протилежних взаємно рухів: розширення кола огієнкознавців із введенням до наукового обігу нових документів, з одного боку, і періодичними спробами відцентрових сил в Україні скомпрометувати цю постать – з іншого.

Застарілі наративи присутні й у свіжій постанові Верховної Ради України, де зазначено: відзначаємо 140-річний ювілей все ще «церковного, громадського та політичного діяча, історика Церкви, мовознавця, лексикографа, педагога», а не видатного державника, вченого-енциклопедиста. До сприйняття та промоції саме такого Івана Огієнка, якого передусім за ці характеристики визнав світ, українське суспільство виявилось все ще не готовим.

Ключові слова: Іван Огієнко (митрополит Іларіон), державний діяч, вчений-енциклопедист, архівна колекція у Вінніпезі, варшавсько-холмська архівна колекція, видавничий проєкт «Запізніле вороття», Українська Народна Республіка.

The purpose of the publication is to trace the genesis of rethinking the perception of the rehabilitated figure of Ivan Ohienko in Ukraine and to clarify the scope and problems of archival collections in the context of the return of scientific and creative heritage of woodcarving scientists. Research methodology: such general methods as analysis, synthesis,

Відзначимо й незмінну відданість Огієнка раз і назавжди зробленому життєвому вибору на трьох головних відтинках його непростих життєвих доріг: в Україні, у Європі, за океаном.

На першому відтинку (в Україні) йому довелося пройти шлях від бідного напівсироти до ректора університету, міністра й тимчасового голови уряду УНР. На другому (у Європі) крива життя не раз поперемінно то падала, до здійснювалася вгору. За цією кривою ретельно простежується, чого досягав і що втрачав І. Огієнко на початкових етапах чужини: міністр в екзилі і бездомний емігрант, знову професор і знову безробітний, редактор і спокутник гріхів, архієпископ та скиталець. На третьому відтинку випробувань було не менше: ставши об'єктом спланованої певними силами в Канаді дискретизації, колишній міністр, ректор і митрополит пройшов тернистий шлях від рядового настоятеля собору, опікуна скитальників до декана й професора, керівника чи не найчисельнішої у світі православної Церкви – УПЦК, визнаного світовим біблієстами перекладача Книги Книг мовою багатомільйонного, але бездержавного народу.

Ці мінливі обставини формували різного Огієнка, але гартували головний стрижень його характеру, головне життєве кредо. Це кредо сконцентровано в поетичній строфі з написаної в Лозанні автобіографічної поеми «На Голготі»:

generalization, deduction, system approach are used. The comparative-historical method made it possible to reveal the general and special in historical phenomena through the prism of one iconic figure, as well as trends in the development of these issues. The scientific novelty is that the main «building material» of the article is a little-known fact obtained by the author himself on the basis of a direct study of the archival collection of Metropolitan Ilarion (Ohiienko) in Winnipeg, and first discovered by the author and already processed archival collection at the Institute of National Poland in Warsaw; this part of the documents is still considered both by the creator of the archive, and a number of researchers lost forever. Conclusions. Interest in the post of a prominent figure of the Ukrainian renaissance arose and faded periodically against the background of two mutually exclusive movements: expanding the circle of Ohiienkologists with the introduction of new documents on the scientific side – on the one hand, and periodic attempts by centrifugal forces in Ukraine to compromise this figure. Outdated narratives are also present in the recent resolution of the Verkhovna Rada of Ukraine: we celebrate the 140th anniversary of the still «church, public and political figure, church historian, linguist, lexicographer, teacher», not a prominent statesman, scientist-encyclopedist. Ukrainian society was still not ready for the perception and promotion of Ivan Ohiienko, whom the world recognized primarily for these characteristics.

Хай лютий ворог на Голготу
Жене стократ за Україну.
Для неї я свою роботу
Аж до могили – не покину!¹

Key words: *Ivan Ohienko (Metropolitan Ilarion), statesman, encyclopedic scientist, archival collection in Winnipeg, Warsaw-Kholm archival collection, publishing project «Late Return», Ukrainian People's Republic.*

Будучи не лише свідком, а й безпосереднім учасником подій, пов'язаних із тріумфом і трагедією Української революції, він вважав «за свій конечний обов'язок» детально описати ту пору, дати майбутнім дослідникам нашої історії матеріал, так би мовити, з перших рук. У передмові до «Мого життя» 1935 р. І. Огієнко наголосить: «Доля судила мені немало працювати в таких умовах і на таких посадах, коли моя діяльність не належала тільки мені, – я працював для цілого українського народу. Як я працював – судити не мені...».²

Однак тяжкі й непевні умови еміграційної дійсності не дали змоги ученому сповна реалізувати цей намір. На основі збережених щоденників та численних документів, які завжди возив із собою трудними й небезпечними дорогами Європи, йому вдалося створити лише коротку «автобіографічну хронологічну канву», яку назвав просто й промовисто – «Мое життя».

Цей короткий хронологічний начерк спресованих у часі, напружених і визначальних для мільйонів українців подій ще доведеться розшифровувати, доповнювати, досліджувати, переосмислювати не одному дослідникові. І це потрібно зробити для того, щоб стерти фальшивий глянець, здавалося б, назавжди покладений на біографічні сторінки цієї людини тоталітарною системою, аби ретельно відібрати зерна правди, історичної справедливості й істинної науковості від рясної половини всіляких вигадок, перекручень, огульних звинувачень, замішаних на ідеологічній заангажованості, політичних спекуляціях та антинаукових теоріях.

Стирання цього фальшивого глянцу, ідеологічних оцінок і фактологічних неточностей продовжується й сьогодні. Реабілітований історією, уславлений за кордоном, Іван Огієнко все ще залишається не пізнаним, гідно не поцінованим в Україні. Мало того, мовлячи словами однієї із його знакових історичних епопей «Наш бій за державність», цей бій із численними опонентами всього українського в Україні продов-

¹ Митрополит Іларіон. На Голготі: Поема. Париж: Наша культура, 1947. 94 с.

² Огієнко І. Мое життя. Автобіографічна хронологічна канва. *Наша культура*. Варшава. 1935. Кн. 7–8.

жується й зараз, у тому числі й за чесне і чисте ім'я Івана Огієнка та його справу.

Його бій за державність триває.

Упродовж останніх 30 років, відколи автор цих рядків взявся ретельно досліджувати життєпис Івана Огієнка на основі архівних документів в Україні та за кордоном, спостерігається хвилеподібний інтерес до цієї постаті з боку дослідників-гуманітаріїв, рідше – державників.

Пік інтересу припадає на 1992 р., коли в Україні після десятиліть офіційної заборони цього імені передова громадськість урочисто відзначила 110-ту річницю від дня народження І. Огієнка. Чи не першою публікацією в легальній пресі про життєвий і творчий шлях ученого під рубрикою «Постаті» є стаття в «Літературній Україні» Дмитра Степовика³, написана слідами вражень від недавньої поїздки до Вінніпегу та спілкування із живими тоді сучасниками Огієнка. Того ж року в Кам'янці-Подільському та Львові пройшли всеукраїнські наукові конференції, які зібрали широке коло молодих і старших науковців, викладачів⁴. Заявляє про себе Всеукраїнське товариство імені Івана Огієнка, яким упродовж років результативно керувала Євгенія Сохацька⁵. 1994 р. це товариство разом зі Спілкою письменників України, Житомирською обласною Радою та Фондом сприяння розвитку мистецтв започаткували премію імені Івана Огієнка в п'яти номінаціях (література, мистецтво, освіта, наука, громадсько-політична діяльність). Перше присудження та вручення відзнак відбулося в Брусиліві 1995 р.⁶ З ініціативи Інституту філософії НАН України в Києві започатковано Огієнківські читання⁷. На жаль, ці читання незабаром згорнулися. На кількох наукових спецрадах із філософських, філологічних, історичних та педагогічних наук захищено кандидатські й докторські дисертації, присвячені аспектам життя і творчості цієї

³ Степовик Д. Іван Огієнко. *Літературна Україна*. 1992. 16 січ.

⁴ Духовна і науково-педагогічна діяльність І. І. Огієнка в контексті українського національного відродження: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції. Кам'янець-Подільський, 1992. 220 с.; Іван Огієнко. *Незабутні імена української науки: тези доповідей Всеукраїнської наукової конференції*. У 2-х ч. Львів, 1992. Ч. 1. 123 с.; Ч. 2. 130 с.

⁵ Сохацька Є. З життя Товариства Івана Огієнка. *Іван Огієнко й утвердження гуманітарної науки та освіти в Україні: Матеріали доп. і повідмл. Всеукр. наук.-практ. конф.* (4–5 берез. 1997 р.). Житомир, 1997. С. 5–6.

⁶ Премія імені Івана Огієнка: Довідник. Житомир, 2007. 48 с.

⁷ Велетень науки: Матеріали всеукраїнських науково-педагогічних читань, присвячених вивченню спадщини Івана Огієнка. Київ, 1996. 230 с.

особистості (З. Тіменник, М. Тимошик, І. Тюрменко, Г. Опанасюк, А. Марушкевич). У низці українських міст з'являються вулиці, яким присвоєно ім'я Огієнка (Винники, Львів, Житомир, Кам'янець-Подільський).

У середині 90-х рр. ХХ ст. активно перевидаються першовидання І. Огієнка, які упродовж десятиліть перебували у спецфондах. Першою ластівкою стало репринтне відтворення видавництвом «Абрис» хрестоматійного твору вченого – «Українська культура». Пізніше її перевидавали ще двічі – видавництва «Довіра» та «Наша культура і наука». Поцастило також «Історії українського друкарства», «Історії української літературної мови» та «Життєписам великих українців». Ці твори завдяки видавництву «Либідь» значними накладками вийшли в популярних міжвидавничих серіях «Пам'ятки історичної думки» та «Літературні пам'ятки України» з ґрунтовними перемовами, науковими коментарями й примітками⁸.

Далі ця хвиля непомітно стала вщухати. Те, що лежало на поверхні, оприлюднилося, осмислилося. Те, що було заховане найдалше, – чекало на кращі часи.

Великі надії на ствердження і розвій заповітів Огієнка на Батьківщині передова українська громадськість поклала на роки президентства В. Ющенка (2005–2010). На пропозицію Огієнківського комітету на початку 2007 р. з нагоди 125-річчя вченого і державного діяча підписано Указ Президента «Про вшанування пам'яті Івана Огієнка». З цієї нагоди був опублікований спецвипуск «Вісника Комітету» з переліком низки заходів, проведення яких передбачав указ (видання творів, наукові й просвітницькі заходи в областях, за кордоном)⁹.

Утім, справа далі не пішла. Через відсутність фінансування декларовані наміри залишилися на папері. Мало того, на початку 2010-х років активніше заявляють про себе на загальнодержавному рівні антиогієнківські сили. Особливо це стало помітним за часів міністра освіти Д. Табачника (2010–2014). Так, наприклад, у спецвипуску «Свобода слова» 2012 р. відома своєю проросійською позицією київська газета «2000» вміщує майже

⁸ Огієнко І. Історія українського друкарства / Упор. М. Тимошик. Київ: Либідь, 1994. 446 с. (Пам'ятки історичної думки України); Огієнко І. (митрополит Іларіон). Історія української літературної мови / Упор. М. Тимошик. Київ: Либідь, 1995. 296 с. (Літературні пам'ятки України); Іларіон, митрополит (Іван Огієнко). Життєписи великих українців / Упор. М. Тимошик. Київ: Либідь, 1999. 672 с. (Літературні пам'ятки України).

⁹ Указ Президента України від 7 лютого 2007 р. «Про вшанування пам'яті Івана Огієнка». *Вісник Комітету у справах премії м. Івана Огієнка*. Житомир, 2007.

на цілу шпальту провокативну статтю за підписом О. Каревіна «Павло Мовчан: “Це брехня абсолютна”». Публікація нібито опонує спробам Голови Всеукраїнського товариства «Просвіта» П. Мовчана зупинити поширення в пресі, на телебаченні, радіо хвилю неправдивих, компрометуючих добре ім'я Огієнка публікацій, зокрема в питаннях його т. зв. співпраці з німецькими властями в роки Другої світової війни.

На початку цієї сповненої жовчі й ненависті до провідного діяча УНР статті автор наводить цитату англійського винахідника Д. Уатта: «Немає нічого ганебнішого для людини, ніж братися не за свою справу». Під цю думку нанизуються «викривальні», проте абсолютно бездоказові факти. Варто навести мовою оригіналу кілька показових висловлювань цього опусу: «Ничего не знающий чиновник при оккупированных поляках», «сотрудничество с режимом Юзефа Пилсудского»; «пошел в услужение новым хозяевам Польши», «выпросил себе сан “епископа”, затем “ариепископа”, “митрополита”»; «нападение (Гитлера) на СССР он поддержал...», «сотрудничал с оккупантами». До речі, Симона Петлюру, в уряді якого І. Огієнко працював міністром, тут зневажливо названо «недоучившийся семинарист», «дорвавшийся к власти»¹⁰.

Складається враження, що на просторах незалежної України знову повіяло застійною радянщиною, для якої було властиве огульне навішування ярликів на будь-кого, хто не поділяв комуністичної ідеології. Адже такі самі шельмування відомих діячів українського відродження були тоді звичною справою. Щодо І. Огієнка, то таке шельмування можна було знайти в 1960-х рр.: «варшавський утриманець Пилсудського», «літературний денщик Скоропадського і фашистський запроданець», «запроданець-іуда в рясі митрополита» (контрпропагандистська агітка О. Мазуркевича)¹¹. Подібне і в пасквілі О. Гая про «ганебний шлях петлюрівщини та її «спадкоємців»¹².

Що ж до так званої співпраці з німецькою владою, про що час від часу нагадують через антиукраїнські ЗМІ опоненти І. Огієнка, то остаточну крапку в цьому питанні ще 1998 р. поставила Служби безпеки України. Уперше в науковому тексті варто навести для історії листування автора цих рядків щодо цього питання із СБУ:

¹⁰ Каревин А. Павло Мовчан: «Це брехня абсолютна!». 2000 (Київ). 2012. 25 трав.

¹¹ Мазуркевич О. Зарубіжні фальсифікатори української літератури. Київ, 1961.

¹² Гай О. З ким і проти кого: ганебний шлях петлюрівщини та її «спадкоємців». Київ, 1980.

«Голові Служби національної безпеки Л. Деркач
від доктора філологічних наук,
викладача Інституту журналістики
Київського університету ім. Т. Г. Шевченка

Шановний Леоніде Васильовичу!

Звернутися до Вас мене, як ученого, спонукали обставини, пов'язані з реабілітацією видатного українського вченого і релігійного діяча Івана Огієнка (митрополита Іларіона). Деякі представники лівих сил, передусім Кам'янець-Подільського, періодично піднімають у пресі питання про так зване зрадництво Івана Огієнка, посилаючись на нібито його співпрацю з німцями в роки Другої світової війни. При цьому жодних посилань на конкретні документи в таких публікаціях не робиться.

Готуючи до захисту докторську дисертацію про наукову спадщину Івана Огієнка, мені вдалося ретельно і глибоко опрацювати всі архіви (за винятком архіву СБУ) у Києві, Львові, К.-Подільському, а також у Лозанні та Женеві. Минулого року на запрошення Колегії Св. Андрія Манітобського університету я провів двомісячні дослідження в архіві митрополита Іларіона у Вінніпезі, зібрав матеріал до другої книги. В усіх цих архівах будь-яких документів "співпраці" Огієнка-Іларіона з німцями мені не вдалося виявити.

Аби поставити крапку в цих багаторічних дискусіях і з'ясувати нарешті це питання заради його як наукової, так і політичної суті, просив би Вашого дозволу і сприяння в пошуку та опрацюванні документів архіву СБУ, які можуть стосуватися життя й діяльності Івана Огієнка – митрополита Іларіона зокрема за період 1940–1945 років. Результати таких пошуків могли б суттєво доповнити один з розділів моєї книги, заповнити ще одну пляму нашої історії і вичерпати в дискусіях з опонентами заполітизовану суть питання.

З повагою – доц. М. Тимошик.
23 червня 1998 року»¹³.

З подібним листом до керівництва СБУ звернулася також голова Всеукраїнського товариства Івана Огієнка Є. Сохацька.

Відповідь від СБУ за підписом заступника голови Служби Безпеки України В. Пристайка:

¹³ Лист М. Тимошика Голові служби безпеки України від 23 червня 1998 р. Домашній архів автора. Тека «Огієнко. СБУ».

«Ваша заява щодо розслідування обставин життя та діяльності І. І. Огієнка у роки Другої світової війни Службою безпеки України уважно розглянута.

Повідомляємо, що пошук таких документів проводився нами вже неодноразово. В результаті встановлено що ні в Державному архіві Служби безпеки України, ні в УСБУ у Хмельницькій області та в архівних підрозділах інших областей України, а також у Центральному архіві Федеральної служби безпеки Росії будь-яких документальних матеріалів про І. І. Огієнка немає. У зв'язку з цим проводити розслідування діяльності І. І. Огієнка у роки Другої світової війни, відповідно до норм чинного законодавства (ст. 4.94 КПК України), у Служби безпеки України підстав немає.

*Заступник голови Служби Безпеки України В. Пристайко.
12 листопада 1998 р.»¹⁴*

Коментуючи авторитетний і остаточний висновок СБУ у цій тривалій тяганині з опонентами українського відродження т. зв. справі Огієнка, редакція хмельницької газети «Подільські Вісті» у статті Тетяни Слободянюк «Навіщо сенсації, коли так потрясають будні» також ставить крапку в цій історії: «Цей лист – важлива перемога українства у жорсткій ідеологічній війні старого з новим, тоталітарного – з національним. Таки є Божа справедливість. І дуже хочеться, щоб усі ми не забували про неї у будь-яку пору життя, незважаючи на лихоліття та зневіру. На добре діло Бог допоможе – і тому творім добро, щоб життя достойним ставало»¹⁵.

Не встигли вщухнути урочистості з нагоди присвоєння 2009 р. імені Івана Огієнка Кам'янець-Подільському національному університету (боротьба за таке рішення Кабінету міністрів точилася понад десять років), як новопризначений ректор А. Копилов відразу ухвалив знакове кадрове рішення: не продовжувати контракт, а отже, вигнати з університету свою давню ідеологічну опонентку проф. Є. Сохацьку – багатолітнього декана філологічного факультету, засновницю й Голову Всеукраїнського товариства імені Івана Огієнка, головну редакторку названого вище наукового збірника, керівницю центру Огієнкознавства, фактичну ініціаторку справи щодо

¹⁴ Лист заступника Голови служби безпеки України від 12 листопада 1998 р. Домашній архів автора. Тека «Огієнко. СБУ».

¹⁵ Слободянюк Т. Навіщо сенсації, коли так потрясають будні. *Подільські Вісті*. Хмельницький. 1999. 1 січ.

присвоєння університету імені Огієнка. Опублікована в газеті «День» публікація автора цих рядків під заголовком «Нашим університетам не потрібні особистості?» мала широкий резонанс серед громадськості, однак не викликала ніякої реакції Міністерства освіти¹⁶.

Відсутність реакції з боку влади на цей кричущий факт породили й інші і кроки адміністрації університету щодо витравлення духу патрона й засновника цього навчального закладу з його стін. Ось їх перелік:

- припиняється випуск коштом університету всеукраїнського наукового збірника «Іван Огієнко і сучасна наука і освіта» (доти побачило світ десять унікальних за змістом і автурою річників);
- згортається плідна діяльність центру Огієнкознавства, створеного 2004 р.;
- перериваються започатковані Фондацією імені Івана Огієнка (митрополита Іларіона) з Києва системні першопрезентації кожного нового тому праць цього діяча із канадсько-українського проекту «Запізніле вороття» для кам'янецьких студентів і викладачів (останніх 10 томів цього проекту, що побачили світ після 2012 р., у наукову бібліотеку університету вже не надходили);
- з 2013 р. із навчального плану викреслено спецкурс «Іван Огієнко і Кам'янець-Подільський університет», який розробила проф. Є. Сохацька і який уже викладався студентам усіх факультетів¹⁷.

Показово, що цей неприхований розгром нова адміністрація університету вчинила напередодні 100-річного ювілею цього осібно в національній історії освітнього закладу. Осібність у тому, що це був перший університет, створений українською владою за зразком класичних університетів Західної Європи. Досі на українських теренах університети засновувала чужа українцям влада: Київський, Одеський і Харківський – російська для русифікації української молоді, Львівський – польська для полонізації Галичини, Чернівецький – для онічечення Буковини.

¹⁶ Тимошик М. Нашим університетам не потрібні особистості? Ректор Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка не продовжив контракт із професоркою, яка протягом багатьох років боролася за присвоєння вишу цього імені. *День*. 2–14. 30 жовт.

¹⁷ Тимошик М. Перефарбовані опоненти великого українця: Несвяткові роздуми з приводу 100-річного ювілею Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. *Слово Просвіти*. 2018. 30 серп. 5 верес.

Спроби громадськості відзначати на державному рівні 130-ту і 135-ту річниці Івана Огієнка не увінчалися успіхом.

Новітня хвиля пожвавлення інтересу до Огієнка.

Нині спостерігаємо чергову хвилю пожвавлення огієнкознавства. З певними нотками стриманого оптимізму стверджуємо, що точкою неповернення в цій проблематиці може стати 2022 р., на який припадають означені вище три своєрідні знакові Огієнкові дати.

Початком цього процесу слід вважати постанову Верховної Ради за №1982-IX від 17 грудня 2021 р. «Про відзначення пам'ятних дат і ювілеїв у 2022–2023 роках». Непересічна подія в огієнківському русі: уперше за останні 30 років у списку видатних особистостей на державному рівні пошановується Іван Огієнко¹⁸.

Крім того, депутати Житомирської обласної ради, які своїм рішенням оголосили в краї 2022-й роком Івана Огієнка. Житомирській ОДА доручили розробити план заходів, а міським, селищним, сільським радам області рекомендовано також розробити й провести відповідні заходи¹⁹.

Початок 2022 р. виявився рясним і на низку заходів державних та громадських інституцій. 14 січня з ініціативи Інституту національної пам'яті України вперше організовано онлайн-трансляцію на всю Україну лекції автора цих рядків «12 маловідомих епізодів із життя Івана Огієнка». Лекцію викладено на мережевій платформі Yutub²⁰. Таку саму лекцію для працівників системи державних органів краю замовила Львівська обласна державна адміністрація. 18 січня в Національному педагогічному ім. М. Драгоманова університеті з ініціативи цього вишу та Всеукраїнського товариства «Просвіта» імені Тараса Шевченка відбулася міжнародна наукова конференція «Іван Огієнко: “Москва гнітить нам тіло й душу”»²¹.

¹⁸ Постанова Верховної Ради за №1982-IX від 17 грудня 2021 р. «Про відзначення пам'ятних дат і ювілеїв у 2022–2023 роках». <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1982-20#Text>. Дата звернення 13 лютого 2022 р.

¹⁹ На Житомирщині оголосили 2022-й роком Івана Огієнка. *Українська правда*. 2021. 17 груд. Електронний ресурс: <https://www.istpravda.com.ua/short/2021/12/17/160663/>. Дата звернення 12 лютого 2022 р.

²⁰ 12 маловідомих епізодів із життя та діяльності Івана Огієнка: Лекція проф. Миколи Тимошика. Мережа YUTUB. <https://www.youtube.com/watch?NEfzUtf7x2s&t=12s>. Дата звернення 12 лютого 2022 р.

²¹ Іван Огієнко: «Москва гнітить нам тіло й душу». До 140-річчя від дня народження. Програма міжнародної наукової конференції. Київ: Ун-т ім. М. Драгоманова. 2022. 12 с.

Немало науково-просвітницьких заходів запланували універсальні наукові бібліотеки в різних регіонах України (бо відповідний пункт є в постанові ВР).

Утім, у такому давно очікуваному пошвавленні інтересу до цієї постаті гостроактуальним є пошук чіткої відповіді на ось ці два запитання:

1) На які грані таланту і на які заслуги перед Українською державою та народом Івана Огієнка орієнтує пересічного українця згадана постанова законодавчого органу держави?

2) За що ж конкретно цей діяч потрапив до офіційного списку «видатних українських особистостей»?

Прочитуємо фрагмент із цієї Постанови Верховної Ради (виділення наше. – М. Т.): «14 січня – 140 років із дня народження Івана Огієнка (митрополита Іларіона) (1882–1972) – *церковного, громадського та політичного діяча, історика церкви, мовознавця, лексикографа, педагога*».

У цьому дещо алогічному переліку (звернімо увагу на сусідство двох нерівнозначних понять, поданих через кому, а не дефіс, – мовознавець, лексикограф) бракує двох принципових ознак, за яким ідентифікують цього діяча у західному світі і яких поки або не бачать, або не хочуть помічати в Україні, – а) **державотворець**, притому чоловічий діяч УНР, б) **учений-енциклопедист**. Спробуємо виділити й наголосити саме на цих двох головних гранях таланту й заслугах цієї особистості, які з незрозумілих причин до постанови Верховної Ради не потрапили.

У новочасну історію України, в тому числі й до шкільних та університетських підручників, Іван Огієнко має увійти передусім як державник, безпосередній творець Української Народної Республіки. В уряді Симона Петлюри від був міністром двох визначальних міністерств: освіти та віровизнать. У ранзі міністра освіти ініціював і добився: прийняття закону про державність української мови (17 січня 1918 р.); закону про загальнодержавне свято Дня злуки УНР і ЗУНР «на вічні часи» 22 січня (прийнятий 21 січня 2019 р.); затвердження урядом правописного кодексу для обов'язкового вжитку в усій Україні (в історію нашої мови цей кодекс увійшов як «Правописна система проф. І. Огієнка 1918–1919 років»); виділення значних грошових субвенцій для видання підручників українською мовою; створення Українського національного музею (15 січня 1919 р.); підписання урядового розпорядження щодо звільнення з роботи державних службовців, які чинили опір українізації державних, освітніх, культурних і наукових установ.

На посаді міністра віровизнань (ісповідань) і в останній столиці УНР Кам'янці-Подільському, і в час роботи уряду УНР в екзилі (польський Тарнів) ініціював і добився: прийняття урядом УНР закону про автокефалію національної Церкви (1 січня 1919 р.); українізації, а точніше, мовлячи його ж словами, відмосковлення Української Церкви. Він був першим міністром в історії Української держави, який зробив реальні кроки для отримання від Царгородського патріарха Томосу для нашої Церкви.

Зрештою, І. Огієнко короткий час виконував обов'язки голови українського уряду в останній столиці УНР Кам'янці-Подільському (офіційна посада – Головноуповноважений уряду) з часу, коли було прийнято рішення про евакуацію державного проводу в екзилі (листопад 1919р.). Ось значущі маркери, переконливі посили передусім нинішнім державникам – як, перебуваючи на високих державницьких посадах, потрібно любити Україну та непосильною працею стверджувати її незалежність.

Не менш важливим є значення І. Огієнка для української науки. Про енциклопедичність ученого свідчить широта його наукових інтересів (історія, філологія, філософія, мовознавство, літературознавство, палеотипія, богослов'я, біблеїстика). Лише одноосібно зроблений канонічно визнаний переклад українською мовою Біблії з оригінальних мов (староєврейської та старогрецької), які досконало знав, а також низка його оригінальних наукових концепцій щодо постання азбуки й письма у слов'ян, витоків та етапів розвитку української мови, українського друкарства ставить його в число учених-гуманітаріїв світового рівня.

Враження поспішності, поверховості знань чиновників, які готували проект цієї постанови, порушення процедури консультування в таких питаннях із науковцями, посилює й ще одна неточність цього документу: помилка в дні народження: не 14, а 2 січня, якщо мати на увазі новий стиль. Адже всі інші дати в цій постанові зазначені саме за новим стилем.

Доля архівної спадщини.

З огляду на чергову ювілейну дату народження актуалізується питання про долю багатющих архівних колекцій Івана Огієнка, які він упродовж свого життя завзято збирав і втрачав. Ідеться передусім про те, що нині збереглося: архівні колекції в Канаді й Польщі.

Узагальнюючої синтетичної праці про долю архівних колекцій української еміграції в цих країнах у цілому й за окремими персоналіями досі не створено. Принагідно «польський слід»

українських документів проглядається у фундаментальному дослідженні сучасного історика-джерелознавця Марини Палієнко²². Детально авторка реконструювала деякі архіви української еміграції міжвоєнного періоду в Празі (Український національний музей-архів, Український історичний кабінет та Музей визвольної боротьби України в Празі), а також Української бібліотеки ім. С. Петлюри в Парижі та кількох відповідних архівних центрів Північної Америки.

Цінні факти про митарства розпорошених книжкових цінностей та архівів Публічної бібліотеки королівського столичного міста Варшави й Бібліотеки Красінських у часи Варшавського постання 1944 р. залишив у спогадах колишній директор публічної бібліотеки, українець за походженням Леон Биковський. Спогади ці виходили по війні окремими брошурами в українських еміграційних видавництвах Лондона й Женеви і на сьогодні є бібліографічною рідкістю²³.

Із сучасних дослідників цим питанням цікавилася Галина Сварник²⁴. У тезах її доповіді на міжнародній науковій конференції у Львові принагідно згадувалися й рештки архіву та книгозбірні Івана Огієнка в колекції Публічної бібліотеки у Варшаві. Однак ні про кількісні показники, ні про зміст документів тут не сказано.

У низці публікацій автора цієї статті йдеться про долю Варшавської архівної колекції Івана Огієнка.

Архівна колекція в канадському Вінніпезі.

Згідно з останнім заповітом Іларіона-Огієнка, юридично оформленим ще 15 квітня 1967 р., найголовніше життєве надбання – архів і бібліотека – мають бути обов'язково передані на Батьківщину за двох умов:

- 1) коли Україна буде вільною,
- 2) коли буде вільною її Церква.

Уявити обсяг цього безцінного для української історії скарбу можна тоді, коли віртуально намалювати перед очима одну картонну коробку за такими розмірами: метр ширини, майже метр

²² Палієнко М. Архівні центри української еміграції (створення, функціонування, доля документальних колекцій). Київ, 2008, 688 с.

²³ Биковський Л. Польське повстання у Варшаві 1944 р. Спомини очевидця. Лондон, 1963; Биковський Л. Варшавські бібліотеки у серпні, вересні і жовтні 1944 р. Женева, 1947.

²⁴ Сварник Г. Доля варшавських архівів УНР-івської еміграції під час другої світової війни. *Матеріали Другої міжнародної науково-практичної конференції «Діаспора як чинник утвердження держави Україна у міжнародній спільноті»: Тези доповідей* (Львів, 18–20 червня 2008 р.). С. 274–276.

глибини, і стільки ж – висоти. Таких ніким не читаних досі коробок-кубів у Вінніпезькій архівній колекції виявилось близько ста.

Не буде перебільшенням ствердити, що за обсягом і змістом зібраного матеріалу з-поміж подібних приватних зібрань цей архів, немає аналогів у світовій практиці. Це сотні тисяч безцінних документів доби: листи, щоденники, нотатки, фотографії, листівки, прохання, звернення, резолюції, постанови, газетні й журнальні вирізки, спогади, надруковані і ще не видані рукописи, написані і прочитані однією людиною. Здається, не було на той час в українській діаспорі такої наукової, релігійної, просвітницької інституції, такого видавництва, редакції періодичного друкованого органу, від яких би не одержав бодай одного листа митрополит Іларіон чи куди б він не писав сам. Що вже говорити про персоналії. Їх сотні. Це передусім українські письменники, вчені, релігійні, громадські й політичні діячі, журналісти, видавці. Це також десятки й сотні зовсім незнайомих йому прізвищ наших земляків, доля яких закинула далеко від рідної землі і вороття на яку для більшості з них вже ніколи не буде. У їхніх листах – болі й тривоги, надії та сподівання.

Сьогодні ніхто не може дати відповіді на запитання: скільки ж документів зберігається в цьому архіві? Адже й досі цей архів ніхто не описав, не каталогізував. Усе залишилося в такому вигляді, як формував його власноруч сам І. Огієнко. І все це чекає свого повернення до того читача, якому він первинно призначався, згідно з волею творця цього архіву в його останньому, третьому, Заповіті. Такий Заповіт авторові цих рядків вдалося віднайти під час двомісячного опрацювання архіву у Вінніпезі 1997 р.²⁵

Машинописний текст на 4-х сторінках має назву «**Справа Івана Огієнка (Митрополита Іларіона). Юридичне повноваження на управління спадщиною з доданням заповіту**». Виконаний англійською і французькою мовами. У судовому органі у справах спадщини й опіки Східного юридичного району канадської провінції Манітоба цей документ зареєстрував адвокат С. Радчук за №694/73, за що з нього стягнуто 14 доларів реєстраційного збору. З наступної сторінки подається виклад Заповіту.

У семи пунктах цього документу викладені основні положення акту передачі митрополитом Іларіоном усього свого архіву та бібліотеки Колегії Св. Андрія при Манітобському університеті, умов його зберігання до і після смерті митрополита, а також зазначений склад Спеціального комітету, який матиме виключне

²⁵ Краснодарський В. Їде наш учений за кордон. *Голос України*. 1997. 27 лист.

право ухвалювати рішення щодо подальшої долі предмету дарування. Шостий і сьомий пункти цієї справи, що стосуються можливого повернення архіву в Україну, такі:

«6. У подальшому погоджено між сторонами, що коли факультет теології Української Православної Церкви буде існувати в Києві, в Незалежній і Вільній Україні, Колегія Зробить всі приготування, щоб переслати Зібрання митрополита Іларіона в бібліотеку такого факультету теології.

7. Між сторонами погоджено, що Предстоятель Української Греко-Православної Церкви в Канаді, голова Президії Консисторії і особа, призначена комітетом у п. 5, утворять комітет, який матиме повноваження вирішувати питання: що передати в архів, а що – знищити.

У повному здоров'ї Іван Огієнко, доктор філософії, приклав свою печать і руку, і Колегія приклала свою печать і руку і були засвідчені руками належних офіційних осіб дня і року, вище зазначених»²⁶.

(Переклад з англійської здійснено за копією Заповіту, що зберігається в архіві автора. Оригінал документу зберігається в Консисторії Української Православної Церкви в Канаді).

Здавалося б ці дві умови настали: Україна з 1991 р. самостійна держава, і в ній є своя Церква. Однак канадська сторона вважала, і, гадаю, небезпідставно, що умови для виконання цього заповіту ще не настали. По-справжньому переймаючись долею майбутнього України й будучи подивованими масштабами корупції у вищих ешелонах української влади, канадці щиро тоді запитували мене: а кому, в чії руки передавати такі архіви, які ми упродовж десятиліть свято берегли? Державі? Але вона не може дати раду й тому, що має. Згадували пожежу в головній національній книгозбірні країни у 1960-х роках – бібліотеці ім. В. Вернадського, коли згоріло чи не все найцінніше, що було в залі стародавніх українських рукописів. Згадували й те, як ділки від архівів торгували в Європі й Америці за шалені гроші оригіналами листів Михайла Грушевського та іншими безцінними раритетами, які раптом «пропали» з бібліотечних сховів Львова. У цьому контексті варто також згадати й незбагненне для цивілізованої держави «перекочовування» рідкісних рукописних чи друкарських раритетів до рук нечестивих, некультурних і малоосвічених українських олігархів. Ідеться про безцінний твір

²⁶ Справа Івана Огієнка (Митрополита Іларіона). Юридичне повноваження на управління спадщиною з доданням заповіту. Архів митрополита Іларіона у Вінніпезі (Канада). Коробка 2.

Миколи Коперника та першодрук в Україні «Апостола» Івана Федоровича, які за нез'ясованих і досі обставин назавжди «покинули» бібліотеку Вернадського, і такі самі безцінні експонати з низки національних музеїв України, зокрема Львівської картинної галереї. Отож важко не погодитись із аргументами наших земляків за кордоном: умови для передачі в Україну архівних колекцій зарубіжного українства справді ще не настали.

Скільки доведеться чекати «настання умов», сьогодні сказати важко. Це залежатиме, твердили канадці, від того, наскільки реальними будуть декларовані на вищих щаблях української влади демократичні цінності й свободи, наскільки результативною буде боротьба з корупцією.

У результаті таких дискусій тоді, під час всеканадської презентації другої книги про митрополита Іларіона, що мала назву «“Лишусь навіки з чужиною”: митрополит Іларіон (Іван Огієнко) і українське відродження» були прийняте компромісне рішення: частково виконати волю митрополита Іларіона щодо повернення в Україну його архіву можна шляхом копіювання його ненадрукованих ще рукописів для можливого перевидання в Україні²⁷. Ішлося про те, що такі копії можна буде передати в руки не державної установи, а спеціально створеної в Києві громадської благодійної організації.

Варто підкреслити, що моє перше офіційне звернення як ученого до вінніпезького Товариства «Волинь», якому митрополит Іларіон за життя передав авторські права на використання його друкованих і недрукованих праць, було ще у вересні 1997 р., коли на запрошення канадської сторони я опрацьовував цей архів і готував нову книгу-життєпис про митрополита Іларіона. Товариство такий письмовий дозвіл дало, але цього виявилось замало.

Швидко розв'язання справи про можливе копіювання рукописної спадщини митрополита ускладнювалася тим, що власниками-розпорядниками його архівної та книжкової колекцій у Вінніпезі було аж три організації та дві фізичні особи. Це, зокрема, Консисторія Української Православної Церкви в Канаді, Колегія Св. Андрія, товариство «Волинь», син митрополита Іларіона Анатолій Огієнко, який на той час мешкав у Нью-Йорку, і тодішній декан богословського факультету Колегії Св. Андрія, колишній кращий учень митрополита, один із вірних послідовників-іларіонівців отець-доктор Степан Ярмусь. Без письмового дозволу кожного із цих членів колективної

²⁷ Урочисті святкування громади Св. Покрови у Вінніпегу. *Український голос*. Вінніпег, Канада. 2000. 27 лист.

управи годі було отримати дозвіл на таке копіювання. Рівно через три роки – у жовтні 2000 року – ця справа, цілком очевидно, з Божою поміччю, розв'язалася з позитивним результатом.

17 жовтня того ж року на ім'я першоієрарха Української Православної Церкви в Канаді митрополита Василя – архієпископа Вінніпегу і митрополита всієї Канади надійшов другий лист за підписом Голови Інституту дослідів Волині доктора Сергія Радчука та Голови товариства «Волинь» проф. Іллі Онуфрійчука такого змісту:

*«Блаженнішому Василю,
архієпископу Вінніпегу
і митрополита УПЦеркви в Канаді.*

Ваше Блаженство, Блаженніший Владико!

Вашому блаженству, мабуть, відомо, що своїми листами уповноваження від 22 вересня 1967 і 31 травня 1968 року бл. п. Митрополит Іларіон виключне право видавати і передавати його праці доручив Товариству «Волинь» у Вінніпезі (Літопис Волині, ч. 12, 1977/1978). Товариство «Волинь» дотримується волі Митрополита Іларіона до сьогоднішнього дня.

Тепер до нас звертається дослідник архівів Митр. Іларіона проф. Микола Тимошик з Києва з проханням дозволити йому зробити копії – в цілях видання їх – недрукованих праць митрополита Іларіона [...].

Ці праці готувалися до видання, але залишилися в рукописах. У нас немає можливості видати їх у Канаді. Тому просимо Ваше блаженство дозволити проф. М. Тимошику зробити копії згаданих праць і доглянути видання їх в Україні. Оригінали їх можуть залишитися в архіві Митр. Іларіона. Проф. Тимошик запевняє нас, що ці праці Україні дуже потрібні. Тому ми погоджуємося на видання їх саме в Україні і просимо Ваше Блаженство поблагословити скопіювати їх, копії доручити проф. М. Тимошику з тим, що він догляне видання і розповсюдження по наукових закладах України.

За Ваше благословення цього задуму заздалегідь сердечно дякуємо! З проханням Ваших Архипастирських молитов: д-р Сергій Радчук, проф. Ілля Онуфрійчук»²⁸.

²⁸ Лист голови Інституту дослідів Волині (Вінніпег) доктора Сергія Радчука та Голови товариства «Волинь» професора Іллі Онуфрійчука до першоієрарха УПЦ в Канаді митрополита Василя (Федака) від 17 жовтня 2000 р. Копія з особистого архіву автора. Тека «Канада».

Благословення на копіювання недрукованих праць митрополит Василій дав наступного дня. Це благословення письмово зафіксоване в листі до автора цих рядків:

*«Згідно з Вашим проханням, благословляємо наступне:
Передати Вам копії згаданих праць Митр. Іларіона
Оригінали залишити в Консисторії УПЦК.
Браженніший Василій, Митрополит Вінніпегу,
Первоієрарх Української Православної Церкви в Канаді»²⁹.*

Під кінець жовтня закінчувався всеканадський тур-презентація книги «Лишусь навіки з чужиною...» і на початку листопада автор цих рядків мав повертатися до України. На 30 жовтня було призначене спеціальне засідання Консисторії УПЦ в Канаді на Джонс Авеню, 9, під час якого відбулася урочиста церемонія передачі на мої руки безцінного й досі невідомого загаломі спадку великого українця: копій його недрукованих праць. Тоді ж митрополит Василій і автор цих рядків підписали Акт передачі, виклад якого публікується нижче:

*«30 жовтня 2000 р.
Архів Української Православної Церкви в Канаді
Фонд Митрополита Іларіона (Огієнка)
Фотокопії невиданих творів Митрополита Іларіона (Огієнка), передані Професору Миколі Тимошику.*

На підставі прохань Товариства «Волинь» у листах до Митрополита Василя від 17 жовтня 1997 р. та й 17 жовтня 2000 р. нині передано проф. Миколі Тимошику фотокопії матеріалів та рукописів слідуючих невиданих творів Митрополита Іларіона (Огієнка):

- 1. Українська Церква за час Гетьмана Мазепи (аркушів фотокопій 396).*
- 2. Українське монашество (аркушів фотокопій 401).*
- 3. Церковна хронологія (аркушів фотокопій 201).*
- 4. Видання Шевченкових творів (аркушів фотокопій 364).*
- 5. Смерть Виговського (аркушів 15).*
- 6. Сповідь Гетьмана (Смерть Виговського), (аркушів фотокопій 56).*
- 7. Політична праця Богдана Хмельницького (Незалежна Україна в політиці Богдана Хмельницького), (аркушів 193).*

²⁹ Лист першоієрарха УПЦ в Канаді митрополита Василя (Федака) професорові Тимошику М. від 17 жовтня 2000 р. Особистий архів автора. Тека «Канада».

Копії: проф. д-ру М. Тимошику, Колегії Св. Андрія Товариству «Волинь»³⁰.

Таким чином, загальний обсяг першого траншу архівних аркушів, скопійованих для України, того разу становив 1635 сторінок.

Незабаром всі ці рукописи, писані в різні роки, за різних життєвих обставин, пролежавши упродовж десятиліть у вінніпезькому архіві його творця, полетіли авіарейсом через океан на українську землю. Щоб незабаром у вигляді ошатно оформлених книжкових видань прийти до того читача, якому вони призначалися.

Найбільша заслуга в прийнятті членами Спеціального комітету позитивного рішення щодо копіювання недрукованих праць І. Огієнка для започаткування в Києві майбутньої бібліотечної серії видань «Запізніле вороття» належить тодішньому духовному провідникові православних українців Канади митрополитові Василю (Федаку), який походить із буковинського села Кадубівці. Він став першим наступником після смерті митрополита Іларіона і виявився з усіх інших наступників найбільш вірним його послідовником. Значну роль відіграв також колишній учень митрополита Іларіона, багаторічний декан богословського факультету Колегії Св. Андрія Манітобського університету протопресвітер Степан Ярмусь.

Варто згадати для історії ім'я ще однієї подвижниці українського духу на канадській землі, без зусиль якої цей видавничий проєкт в Україні був би неможливий. Це Анна Фігус-Ралько – багаторічний співробітник і голова адміністрації найстарішого українського часопису в Канаді «Український Голос», перша жінка-президент видавничої спілки «Тризуб». Свого часу вона була співробітницею митрополита Іларіона в Консistorії Української Православної Церкви в Канаді та редакції газети «Вісник» і з початком 90-х років організувала висилку в Україну значної кількості книг, до видання яких був причетний митрополит Іларіон. Це вона виступила з ініціативою видавати в Україні твори митрополита Іларіона не з участю чи під контролем державних чиновників, а під крилом спеціально створеної громадської організації.

День державної реєстрації в Києві юридичної особи – Благодійної організації «Фундація імені митрополита Іларіона (Огієнка)» 5 травня 2000 р. можна вважати початком заснування видавни-

³⁰ Акт передачі рукописів недрукованих праць митрополита Іларіона (Огієнка) на руки проф. Тимошика М. для першовидання їх в Україні. Вінніпег (Канада), 2000. 30 жовт. Особистий архів автора. Тека «Канада».

чого проєкту «Запізніле вороття». Співголовами цієї організації стали: від Канади – Анна Фігус-Ралько, від України – проф. Микола Тимошик. Яку ж мету поставила перед собою Фондація?

Якщо в загальному, то це продовження тієї багатогранної і результативної діяльності, яку все життя провадив Іван Огієнко щодо ствердження й захисту української мови, поширення українського друкованого слова, повернення в Україну та гідного представлення розсіяного в часі й просторі наукового, творчого доробку відомих і маловідомих подвижників української національної ідеї, життєвський шлях яких із різних причин завершився на чужині. Це також відновлення благодійних та культурно-історичних традицій нашого народу.

Конкретним втіленням цієї мети стало видання безцінної за змістом і значенням для ствердження української державності спадщини І. Огієнка з різних галузей знань: історії, літератури, мовознавства, філософії, теології, політології, біблеїстики, палеографії, педагогіки, бібліографістики, архівознавства тощо в серії «Запізніле вороття».

За умов, коли український загал все ще залишався в полоні радянської пропаганди, яка впродовж десятиліть паплюжила чесне ім'я І. Огієнка, коли більшість владних високопосадовців продовжувала упереджено ставитися до «колишнього ворога народу», найкращим виходом у цій ситуації буде ознайомлення і суспільства, і офіційної влади в Україні з невідомим досі Огієнком-Іларіоном.

Маючи на руках архівні копії рукописів, а також масив творів Іларіона-Огієнка, які в різний час виходили за кордоном, але й досі залишаються невідомими широкому читацькому загалу в Україні, можна було приступати до розробки видавничого проєкту під назвою «Запізніле вороття».

Проєкт охоплює дві серії: «Рукописна спадщина» та «Зарубіжні першодруки». Без сумніву, найцікавішою є перша, оскільки досі про існування підготовлених до друку, але так і не виданих праць Огієнка знало лише вузьке коло соратників автора та дослідників. Ще 1940 р., прийнявши чернечий сан, архієпископ Іларіон майже закінчує наукове дослідження про витоки й поширення на українських теренах феномену чернечого життя. Однак підготовлена до друку фундаментальна праця «Українське монашество» відтоді так і пролежала в рукописному вигляді.

Своєрідною сенсацією в сучасному шевченкознавстві стала публікація результатів його багаторічного дослідження життя й творчості Кобзаря, яке так і називається «Тарас Шевченко».

Це також два твори, присвячені Івану Мазепі, – «Українська Церква за часів гетьмана Івана Мазепи» та «Розп'ятий Мазепа».

Таким чином, під рубрикою першої серії «Рукописна спадщина» вже побачили світ шість томів: «Українське монашество», «Тарас Шевченко», «Розп'ятий Мазепа», «Богдан Хмельницький», «Рятування України», «Містечко Брусилів та його околиці». Остання новинка – єдина, віднайдена упорядником не в канадському, а в київському архіві.

Основу другої серії становили передусім твори, що виходили в різний час друком у Варшаві, Парижі, Лозанні та Вінніпезі, але в Україні досі не перевидавалися. Це також ціла низка фрагментів або частин творів, які друкувалися в різних періодичних виданнях Європи й Америки у вигляді статей, нарисів, розвідок. Ось ці твори, що вже видані в Україні: «Історія української літературної мови», «Українська культура», «Свята Почаївська лавра», «Слово про Ігорів похід», «Українська церква за час Руїни», «Історія українського друкарства», «Українська Церква», «Рідна мова», «Наша літературна мова», «Служити народові – то служити Богові», «Ідеологія Української Церкви», «Любімо свою Українську Церкву», «Дохристиянські вірування українського народу», «Світильники землі української», «Як Святе Письмо ставало українським».

Таким чином зусиллями Фондації імені митрополита Іларіона (Огієнка) у серії «Запізніле вороття» побачив світ 21 том різножанрових праць великого Українця. Утім, це приблизно половина з того, що чекає ще на опрацювання редактора, упорядника, видавця.

Кожна з цих книг розкриває цілі пласти з історії української держави, її мови, культури, Церкви, окремих видатних особистостей, які потребують політичного не заангажованого переосмислення й достойного пошанування сучасниками.

Дещо про особливість редакційної підготовки до першовидання після тривалих років заборони книг І. Огієнка в Україні. Кожен із цих томів має ґрунтовну передмову та примітки упорядника. Зазвичай це своєрідне дослідження історії написання, побутування текстів, їхні незвичні видавничі долі, а також головні змістові домінанти.

З метою промоції огієнкіани Фондація зініціювала всеукраїнський тур-презентацію. Зазвичай найбільші аудиторії збираються в університетських центрах. Лише впродовж 2008–2012 рр. із маловідомою науковою й творчою спадщиною І. Огієнка познайомилися мешканці Черкас, Сум, Чернігова, Кропивницького, Вінниці, Житомира, Рівного, Львова, Чернів-

ців, Хмельницького, Миколаєва, Херсона, Одеси. Презенції проекту охопили й низку районних центрів: Кам'янець-Подільський, Ніжин, Прилуки, Бар, Радомишль.

Про резонансність і пізнавально-виховний вплив таких заходів можна знайти немало публікацій у пресі. Ось цитата з відгуку професора Дмитра Степовика про презентацію «Запізнілого вороття» в київському Будинку вчителя», опублікованого в «Православному Віснику»:

«Високу оцінку перших кроків Фундації та її проекту “Запізніле вороття” дали в своїх виступах поважні учасники презентації – останній президент України в екзилі Микола Плав'юк, відомий громадський діяч публіцист Євген Сверстюк, Голова Всеукраїнського товариства Івана Огієнка Євгенія Сохацька, ректор Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету Олександр Завальнюк, директор Українського науково-дослідного інституту спеціальних видів друку Богдан Никифорук, професори київських вузів Любов Мацько, Анатолій Погрібний та інші. На вечорі відбулася ще одна хвилююча подія – урочистий акт передачі державній комісії частини архіву митрополита Ларіона з колекції його покійної доньки Лесі з Монреаля, надісланого нещодавно з Канади на адресу Фундації. Акт про передачу Україні цього безцінного скарбу української культури підписали в присутності всіх учасників презентації Голова Фундації імені митрополита Ларіона (Огієнка) професор Микола Тимошик та директор Національної бібліотеки ім. В. Вернадського НАН України академік Олексій Онищенко»³¹.

І насамкінець – промовиста деталь. Із 20 томів «Запізнілого вороття» видання лише трьох підтримала держава. До програми «Українська книга» були включені «Тарас Шевченко», «Богдан Хмельницький» та «Рятування України». На інші назви видань, які за адресарем безкоштовно розсилаються до більших книгозбірень, Фундація шукає кошти самотужки.

Варшавсько-холмська архівна колекція.

Під час наукового стажування в грудні 2018 р. автор цих рядків виявив в архіві Інституту національної пам'яті Польщі у Варшаві досі не відомий дослідникам масив документів, що стосується Івана Огієнка (митрополита Ларіона). Зберігаються вони в теках архіву Міністерства внутрішніх справ Польщі з такою сигнатурою: «*Ministerstwo Spraw Wewnętrznych w Warszawie (1944), 1954–1990*».

³¹ Степовик Д. Повернення митрополита Ларіона. *Православний Вісник*. 2002. №3–4. С. 38

Цікаво, що всі ці документи в архіві Інституту національної пам'яті виокремлені в окремих блоках колишнього архіву Міністерства внутрішніх справ, який має титульну назву «Sprawa obiektowego kryptonim "lemko" dotycząca członków s współpracowników Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów (OUN) oraz Ukraińskiej powstanczej armii (UPAa) z terenów Polski (głównie województwa zreszouskie gow szezeggoności z powiatów: Przemysl, Brzozów, Sanok, Lesko)» (В перекладі українською – «Питання об'єкта з кодовою назвою "Лемко", що стосується членів колабораціоністів Організації Українських Націоналістів (ОУН) та Української Повстанської Армії (УПА) з Польщі (головним чином провінційних провінцій Сезгоносці повітів: Перемишль, Бжозув, Санок, Лесько)»).

Це справді сенсація, якщо брати до уваги свідчення самого творця цього архіву про те, що згадана частина колекції – холмсько-варшавська – втрачена назавжди³².

Що ж сталося і за яких обставин ці сотні й тисячі безцінних документів буремної доби виявилися врятованими? Тут варто зробити короткий екскурс у чи не найдраматичніший період життя І. Огієнка: кінець 30-х – перша половина 40-х років ХХ ст.

1937 р. професорові виповнилося 55 років. Минуло три роки після звільнення його з Варшавського університету. Увесь цей час він безуспішно шукав сталий заробіток, однак не знаходив. Із останніх сил І. Огієнко рятував своє видавництво «Наша культура», яке з фінансового боку ледь жевріло. Створеним ним місячниками «Рідна Мова» (у 1933-му) та «Наша Культура» (з 1935-го) через недостатню кількість передплатників стояли на межі закриття. Та найбільшим ударом долі того року стала смерть дружини Домініки.

Саме ця трагічна подія остаточно вплинула на подальшу долю професора – він вирішує обрати чернече життя і цілковито присвятити себе служінню Українській Церкві. 6 жовтня 1940 р. він написав прощальне звернення до всіх тих, хто знав його як ученого, із ким ділив безвідраді будні політичного емігранта. Є в цьому документі такі слова: «Незабаром перестану бути Іваном Огієнком, а стану смиренним ченцем, горливим богомольцем за кращу долю українського народу»³³. Через три дні у Яблочинському Свято-Онуфріївському монастирі відбув-

³² Тимошик М. «Лишусь навіки з чужиною...»: Іван Огієнко (митрополит Іларіон і українське відродження). Київ-Вінніпег, 2000. С. 430–431.

³³ Огієнко І. Пробачте мені все: Звернення до світського світу. Архів митрополита Іларіона у Вінніпезі. Коробка 19 (Холм).

ся урочистий чин постриження Івана Огієнка в ченці й наречення його духовним іменем Іларіон. Далі – чернець, згодом – архієпископ Холмський і Підляський, переїзд до Холма.

Серед найціннішого майна, яке він перевіз із Варшави до резиденції Холмсько-Підляської єпархії в Холм, була бібліотека (налічувала понад 19 тис. томів) та архів (із готовими до друку й незакінченими рукописами).

Якраз цій частині колекції випало найбільше драматичних і загадкових пригод, які з роками обростали легендами.

Примусова евакуація німецькою владою керівного духовенства Української Православної Церкви з Холма перед наступом радянських військ у липні 1944 р. розпочалася тоді, коли митрополит Іларіон перебував на канонічній візитації в Губешові. Будучи сильно хворим, він все-таки вирішує будь-що дістатися до Холма заради одного – порятунку бібліотеки й архіву, щоб переправити все те роками нажите добро до Варшави.

Скільки книг і тек із документами вдалося йому відправити в ті метушливі дні з Холма за день-два до приходу туди радянських військ – про це в науковій літературі подаються суперечливі дані. Інженер Ф. Онуфрійчук, багаторічний видавець книг митрополита Іларіона у Вінніпезі, стверджує, що 20 тис. томів митрополит устиг доставити назад до Варшави і здати на схов до тамтешньої Публічної бібліотеки. За його відомостями, після війни вся ця книгозбірня була перевезена до Краківської академії наук³⁴.

Професор Манітобського університету І. Тарновецька оперує даними, що колекція була розірвана на три частини: одна з них залишилася в Холмі, інша, понад 6 тис. одиниць – у Варшаві, а останню митрополитові вдалося спровадити до містечка Сен-Пельтен поблизу Відня, куди він незабаром приїхав сам і провів у тамтешньому монастирі кілька тривожних тижнів³⁵.

З інформативного документа Консistorії Холмської митрополії (розділ про літературно-наукову й видавничу працю митрополита Іларіона в Холмі), який зберігається у вінніпезькому архіві, прояснюється остаточно трагічна доля лише частини колекції – майна митрополитової друкарні та рукописів ученого, що зберігалися там. Цитую документ:

«18 липня 1944 року митрополита Іларіона силою вивезли до Криниці. Частина консistorії ще залишалася і 20 липня погрузила митрополитальну друкарню з її останніми видання-

³⁴ Онуфрійчук Ф. Книгозбірня митрополита Іларіона. Вінніпег, 1963. С. 20–21.

³⁵ Iraida Gerus-Tarnawska. East Slavic Cyrillica in Canadian repositorie. Vinnipeg, 1981. P. 5.

ми на потяг. Поляки навмисне спровадили потяг на фальшиву путь, так що він подався на зустріч большевикам, що тоді наступали. 22 липня 1944 року о 18 год. біля станції Бистриця під Люблінном потяг згорів з друкарнею і її останніми виданнями. Згоріла й поема *Исус Назарянин* – 184 с. й інші видання»³⁶.

Із листів митрополита Іларіона до своїх друзів тієї пори й пізніше можна конкретизувати безповоротні втрати: тоді згорів практично весь рукописний і підготовлений до складання доробок видавництва «Наша культура». Серед них такі унікальні рукописи, як «Історія українського друкарства» (томи II–VI), «Складня української мови» (томи IV–VI), «Українська літературна вимова», «Мова українських дум», «Грамматика мови Шевченка», «Мова метрики Литовської XIV–XVI віків», «Мова молдавських грамот XIV–XVII віків», картотека, що складала півмільйона карток – заготовки до підручника з історії української мови.

Очевидно, саме цей епізод у біографії митрополита Іларіона мав на увазі відомий український бібліограф, літературознавець, громадський і політичний діяч Володимир Дорошенко, який назвав загибель у Польщі значного Огієнкового наукового й творчого доробку «величезною втратою для української культури». У листі до митрополита Іларіона від 23 липня 1947 р. він напише про це так: «Великий жаль огорнув мене при згадці про загибель Вашої бібліотеки і архіву. Це величезна втрата для української культури. Особливо шкода мені Вашого листування й мовної картотеки. Пригадую собі, як то все було у Вас гарно впорядковано. Боюся, що й передані Вами до друку Юрію Пилиповичу (видавець українських книжок у Празі Юрій Тищенко. – М. Т.) рукописи поділили участь усіх зібраних матеріалів, які загинули у війсьній пожежі»³⁷. Побожування В. Дорошенка, як виявилось, були небезпідставними. Передані митрополитом Іларіоном до складання й друку в Празі рукописи (а їх було кілька) також пропали у воєнному молоху.

Якою ж була насправді подальша доля цієї значної за кількістю документів варшавсько-холмської книжкової колекції й архіву митрополита Іларіона? За архівними документами у Вінніпезі сповна встановити обсяги втраченого й збереженого та переправленого до Канади не вдалося. Але ці ж документи дають підстави зробити деякі принципові уточнення.

³⁶ Діяльність митрополита Іларіона в Холмі. Довідка Консistorії Холмської митрополії. Архів митрополита Іларіона у Вінніпезі. Коробка 5 (Польща).

³⁷ Лист Д. Дорошенка до митрополита Іларіона від 23 липня 1947 р. Архів митрополита Іларіона у Вінніпезі. Коробка 7 (Швейцарія).

Якщо припустити, що це майно було перевезене у липні 1944 р. із Холма до Варшави, як твердить Ф. Онуфрійчук, тоді виникає запитання: як же потрапила частина цієї колекції після закінчення Другої світової війни до Вінніпегу? Вислати її із соціалістичної Варшави чи такої самої Праги (якщо якась дешифрація майна українського видавництва Ю. Тищенка й могла бути ним збережена) практично не мала змоги жодна фізична особа чи тим більше організація, оскільки повоєнне життя в країнах Східної Європи повністю контролювало радянське військове командування. Отож таке майно могло бути переслане до Вінніпегу лише з американської окупаційної зони. Тому припущення проф. І. Тарновецької про розділення цієї колекції ще напередодні вступу радянських військ до Холма на три частини й завбачлива відправка власником найціннішої частини архіву (а це передусім рукописи, що стосувалися українськомовного перекладу Біблії) в бік Австрії видається вірогіднішим. Непрямо на це вказує й сам митрополит Іларіон у своєму першому Заповіті, який він склав напередодні тяжкої операції у Лозанні в грудні 1945 р. У цьому документі йдеться про заповідане своїм дітям «майно в Холмі, Варшаві, Криниці, Герцогенбургу та Сен-Пельтені» (майном його могли бути передусім книги та архіви). Перші три населені пункти потрапили до радянської окупаційної зони, наступні два – до американської.

Є документальні свідчення того факту, як офіцери англійської армії 1949 р. на прохання Британського й Закордонного Біблійного товариства відшукали містечку Сен-Пельтен (біля Відня) й переправили до Вінніпегу зшитки рукописного й машинописного варіантів перекладеної митрополитом Іларіоном українською мовою Біблії та численних словникових матеріалів до неї. Тому маємо всі підстави ствердити, що саме тоді в Сан-Пельтені, як також і в Герцогенбурзі, англійці віднайшли і надіслали його власникові до Вінніпегу й ту частину холмсько-варшавської колекції, яку пощастило вирвати з горнила страшного воєнного нищення. Але, як виявиться згодом, вона була далеко не повною.

Сьогодні можемо з певністю ствердити, що до Канади (через австрійський Сен-Пельтен) потрапила лише приблизно третина варшавсько-холмської колекції професора Огієнка. Основну її частину, яка опинилася в Публічній бібліотеці Варшави, чекала не менш драматична доля: спішна евакуація фондів на Захід напередодні Польського повстання 1944 р. і взяття поль-

ської столиці радянськими військами; спорадичне вивезення деяких фондів до тодішнього міста Ліцманштадту.

В академічному виданні польських авторів «Walka o dobra kultury» знаходимо цінне свідчення про митарства воєнними дорогами рукописної частини архівів І. Огієнка й С. Петлюри: цінні збірки були знайдені в Лігниці та повернені до Варшави³⁸. У результаті таких переміщень цільність архівних збірок втримати не вдалося. Для з'ясування того, що з Огієнкового архіву, крім книг, залишилося в Публічній бібліотеці Варшави (Biblioteka Publiczna miasta Warszawy, ul. Koszykowa), слід провести додаткове дослідження. А от інформацію про обсяг і характер документів цього діяча, що потрапили по закінченні Другої світової війни до архіву Міністерства внутрішніх справ Польщі, а згодом – до архіву Інституту національної пам'яті Польщі у Варшаві, можна викласти уперше в цій статті сповна.

Коротко про характер документів, їхні кількісні та персональні характеристики з частини варшавсько-холмської колекції, що виявлені в Інституту національної пам'яті Польщі.

За видо-типологічною характеристикою їх можна класифікувати так:

- кореспонденція до Івана Огієнка (фізичних та юридичних осіб);
- копії (варіанти) листів Івана Огієнка до різних адресатів (фізичних і юридичних осіб);
- приватне листування Івана Огієнка (листи до дітей і від дітей);
- нотатки, записки, проекти постанов, відозв, проповідей, пастирські листи, недруковані твори Івана Огієнка;
- рукописні та машинописні матеріали до поточних чисел журналів «Рідна Мова», «Наша Культура»;
- рахунки, оплати на варшавську адресу ul. Stalowa, 10, 11, де розміщувалися видавництво «Наша Культура», редакція журналу «Рідна Мова» та домашнє помешкання професора Івана Огієнка;
- витинки з газетних матеріалів, різні виписки, що стосуються історії української мови та історії Української Церкви;
- документи, пов'язані зі смертю дружини професора Огієнка – Домініки (оригінал її заповіту, некрологи, домашні світлини, світлини з похорону);

³⁸ Walka o dobra kultury. Warszawa 1939–1945. Pod red. Stanisława Lorentza. T. I. Warszawa, 1970. S. 217.

- нотатки, записки, рукописи проповідей, звернень, пастирські листи, рукописи недрукованих праць Івана Огієнка;
- списки українського православного духовенства Холмсько-Підляської єпархії, листи архієпископа Іларіона до митрополита Діонісія;
- візитівки різних осіб, зібрані за алфавітним принципом.

Тепер про коло тих осіб чи інституцій, із ким І. Огієнко провадив інтенсивне листування в польський період життя й діяльності.

Найперше вкажемо на особистостей першої величини, які репрезентували Україну та українське питання в цілому світі, листи яких збережені в цьому архіві та чекають своїх дослідників: Михайло Грушевський, митрополит Андрій Шептицький, Симон Петлюра, Петро Скоропадський, Андрій Ливицький, Дмитро Донцов; *учені-українознавці*: Іван Крип'якевич, Василь Біднов, Мирон Кордуба, Євген Бачинський; *літератори*: Осип Маковей, Спиридон Черкасенко, Олена Кисілевська, Микола Чайковський; *церковні діячі та історики Церкви*: Йосафат Кочиловський, Іван Власовський, Іван Коровицький; *журналісти*: Аркадій Животко, Олександр Саликівський; *громадсько-політичні діячі та державники*: Олександр Шульгін, Іван Раковський, Євген Чехович, Левко Чикаленко, Іван Феценко-Чопівський, Олександр Барвінський. Кількісно це понад 60 осіб.

Не може не вражати різноманіття наукових, просвітніх, богословських, професійних товариств та громадських інституцій, а також редакцій, видавництв. Варто перелічити ті, з якими Огієнко вів у цей період інтенсивне листування: Британське й Закордонне Біблійне товариство, Український центральний допомогивий комітет у Варшаві, Українська студентська громада в Польщі, Українська академія наук у Києві, канцелярія прем'єр-міністра УНР в екзилі А. Ливицького, канцелярія Міністерства ісповідань УНР, Українське товариство помочі емігрантів з України, архієпископство Холмсько-Підляське, Луцьке православне братство, книгарня «Світло», редакція газети «Українська Школа», редакція журналу «Рідна Мова», видавництво «Вернигора», інші студентські товариства варшавських вишів.

Загалом у цьому архіві зберігається 177 справ, пов'язаних з іменем Івана Огієнка (митрополита Іларіона). Кількість сторінок у кожній справі – від 4 до 60. Значно більше їх у теках, де зберігаються рукописи готових текстів або чернетки.

Хронологічно документи охоплюють період від 1921 до 1944 років. Найраніші датуються 1921 р. (листи Симона Петлюри,

Осипа Маковея та Юрія Пеленського); найпізніші – 1940 р. (приватне листування з дітьми Анатолієм, Юрієм, Лесею). Основний масив документів, який потрапив до цієї колекції, створений наприкінці 20-х – наприкінці 30-х років ХХ ст.

Географія творення цих документів – терени Польщі та українські території, які перебували у складі Польської держави до 1939 р.: Тарнів, Винники, Львів, Варшава, Холм.

***

2018 р. автор цих рядків отримав дозвіл архіву Інституту національної пам'яті Польщі у Варшаві опрацювати ці колекції. На черзі – підготовка до друку ще однієї «цеглинки правди» зневаженого колись і досі не осмисленого на Батьківщині Великого Українця – Івана Огієнка.

1. Akt peredachi rukopysiv nedrukovanykh prats mytropolyta Ilariona (Ohiiienka) na ruku prof. Tymoshyka M. dlia pershovydannia yikh v Ukraini. Vinnipeh (Kanada), 2000. 30 zhovt. Osobystyi arkhiv avtora. Teka «Kanada».

2. Bykovskiy L. (1963). Polske povstannia u Varshavi 1944 roku. Spomyny ochevydtsia. London.

3. Bykovskiy L. (1947). Varshavski biblioteki u serpni, veresni i zhovtni 1944 r. Zheneva, 1947.

4. Veleten nauky: Materialy vseukrainskykh naukovo-pedahohichnykh chytan, prysviaenykh vyvchenniu spadshchyny Ivana Ohiiienka. (1996). Kyiv. 230 s.

5. Hai O. (1980). Z kym i proty koho: hanebnyi shliakh petliurivshchyny ta yii «spadkoiemtsiv». Kyiv.

6. 12 malovidomykh epizodiv iz zhyttia ta diialnosti Ivana Ohiiienka: Lektsiia prof. Mykoly Tymoshyka. Merezha YUTUB. <https://www.youtube.com/watch?v=NEfzUtt7x2s&t=12s>. Data zvernennia 12 liutoho 2022 r.

7. Diialnist mytropolyta Ilariona v Kholmi. Dovidka Konsystorii Kholmiskoi mytropolii. Arkhiv mytropolyta Ilariona u Vinnipezi. Korobka 5 (Polshcha).

8. Dukhovna i naukovo-pedahohichna diialnist I. I. Ohiiienka v konteksti ukrainskoho natsionalnogo vidrozhennia: materialy Vseukrainskoi naukovo-praktychnoi konferentsii. (1992). Kamianets-Podilskiy. 220 s.

9. Ivan Ohiiienko. Nezabutni imena ukrainskoi nauky: tezy dopovidei Vseukrainskoi naukovoi konferentsii. U 2-kh ch. Lviv, 1992. Ch. 1. 123 s.; Ch. 2. 130 s.

10. Ivan Ohiiienko: «Moskva hnityt nam tilo y dushu». Do 140-richchia vid dnia narodzhennia. Prohrama mizhnarodnoi naukovoi konferentsii. Kyiv: Un-t im. M. Drahomanova. 2022. 12 s.

11. Karevyn A. (2012). Pavlo Movchan: «Tse brekhnia absoliuta!». 2000. Kyiv. 25 trav.

12. Krasnodemskiy V. (1997). Yizhe nash uchenyi za kordon. *Holos Ukrainy*. 27 lyst.

13. Lyst holovy Instytutu doslidiv Volyni (Vinnipeh) doktora Serhiia Radchuka ta Holovy tovarystva «Volyn» profesora Illi Onufriichuka do pershoiierarkha UPTs v Kanadi mytropolyta Vasyliia (Fedaka) vid 17 zhovtnia 2000 r. Kopia z osobystoho arkhivu avtora. Teka «Kanada».

14. Lyst D. Doroshenka do mytropolyta Ilariona vid 23 lypnia 1947 roku. Arkhiv mytropolyta Ilariona u Vinnipezi. Korobka 7 (Shveitsariia).

15. Lyst zastupnyka Holovy sluzhby bezpeky Ukrainy vid 12 lystopada 1998 r. Domashnii arkhiv avtora. Teka «Ohiiienko. SBU».

16. Lyst pershoiierarkha UPTs v Kanadi mytropolyta Vasyliia (Fedaka) profesorovi Tymoshyku M. vid 17 zhovtnia 2000 r. Osobystyi arkhiv avtora. Teka «Kanada».

17. Lyst M. Tymoshyka Holovi sluzhby bezpeky Ukrainy vid 23 chervnia 1998 r. Domashnii arkhiv avtora. Teka «Ohiiienko. SBU».

18. Mazurkevych O. (1961). Zarubizhni falsyfikatory ukrainskoi literatury. Kyiv, 1961.
19. Mytropolyt Ilariona. (1947)/ Na Holhoti: Poema. Paryzh: Nasha kultura., 94 s.
20. Na Zhytomyrshchyni oholosyly 2022-y rokom Ivana Ohiiienka. Ukrainska pravda. 2021. 17 hrud. URL: <https://www.istpravda.com.ua/short/2021/12/17/160663/>. Data zvernennia 12 liutoho 2022 r.
21. Ohiienko I. (1994). Istoriia ukrainskoho druzarstva. Uporiad. M. Tymoshyk. Kyiv: Lybid, 446 s. (Pamiatky istorychnoi dumky Ukrainy).
22. Ohiienko I. (mytropolyt Ilarion). (1995). Istoriia ukrainskoi literaturnoi movy. Uporiad. M. Tymoshyk. Kyiv: Lybid, 296 s. (Literaturni pamiatky Ukrainy).
23. Ilarion, mytropolyt (Ivan Ohiienko). (1999). Zhyttiepysy velykykh ukrainsiv. Uporiad. M. Tymoshyk. Kyiv: Lybid, 672 s. (Literaturni pamiatky Ukrainy).
24. Ohiienko I. (1935). Moie zhyttia. Avtobiohrafichna khronolohichna kanva. Nasha kultura (Varshava). Kn. 7–8.
25. Ohiienko I. Probachte meni vse: Zvernennia do svitskoho svitu. Arkhiv mytropolyta Ilariona u Vinnipezi. Korobka 19 (Kholm).
26. Paliienko M. (2008). Arkhivni tsentry ukrainskoi emihratsii (stvorenna, funktsionuvannia, dolia dokumentalnykh koleksii. Kyiv, 688 s.
27. Onufriichuk F. (1963). Knyhozbornia mytropolyta Ilariona. Vinnipeh., S. 20–21.
28. Postanova Verkhovnoi Rady za №1982-ІKh vid 17 hrudnia 2021 roku «Pro vidznachennia pamiatnykh dat i yuvileiv u 2022–2023 rokakh». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1982-20#Text>. Data zvernennia 13 liutoho 2022 r.
29. Premiia imeni Ivana Ohiiienka: Dovidnyk. Zhytomyr, 2007. 48 s.
30. Svarnyk H. Dolia varshavskykh arkhiviv UNR-ivskoi emihratsii pid chas druhoi svitovoi viiny. *Materialy Druhoi mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii «Diaspora yak chynnnyk utverdzhenia derzhavy Ukraina u mizhnarodnii spilnoti»: Tezy dopovidei* (Lmviv, 18–20 chervnia 2008 r.). S. 274–276.
31. Slobodianiuk T. (1999). Navishcho sensatsii, koly tak potriasaiut budni. *Podilski Visti*. Khmelnytskyi. 1 sich.
32. Sokhatska Ye. (1997). Z zhyttia Tovarystva Ivana Ohiiienka. *Ivan Ohiienko y utverdzhenia humanitarnoi nauky ta osvity v Ukraini: Materialy dop. i povidoml. Vseukr. nauk.-prakt. konf.* (4–5 berez. 1997 r.). Zhytomyr. S. 5–6.
33. Sprava Ivana Ohiiienka (Mytropolyta Ilariona). Yurydychne povnovazhennia na upravlinnia spadshchynoiu z dodanniam zapovitu. Arkhiv mytropolyta Ilariona u Vinnipezi (Kanada). Korobka 2.
34. Stepovyk D. (1992). Ivan Ohiienko. *Literaturna Ukraina*. 16 sich.
35. Stepovyk D. (2002). Povernennia mytropolyta Ilariona. *Pravoslavnyi Visnyk*. №3–4. S. 38.
36. Tymoshyk M. (2000). «Lyshus naviky z chuzhynoiu...»: Ivan Ohiienko (mytropolyt Ilarion i ukrainske vidrodzhennia). Kyiv-Vinnipeh. S. 430–431.
37. Tymoshyk M. Nashym universytetam ne potribni osobystosti? Rektor Kamianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu im. Ivana Ohiiienka ne prodovzhyv kontrakt iz profesorkoiu, yaka protiahom bahatokh rokiv borolasia za prysvoiennia vyshu tsoho imeni. *Den*. 2–14. 30 zhovt.
38. Tymoshyk M. (2018). Perefarbovani oponenty velykoho ukrainsia: Nesviatkovi rozdumy z pryvodu 100-richchnoho yuvileiu Kamianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Ohiiienka. *Slovo Prosvity*. 30 serp.–5 veres.
39. Ukaz Prezydenta Ukrainy vid 7 liutoho 2007 roku «Pro vshanuvannia pamiati Ivana Ohiiienka». (2007)/ *Visnyk Komitetu u spravakh premii m. Ivana Ohiiienka*. Zhytomyr.
40. Urochysti sviatkuvannia hromady Sv. Pokrovy u Vinnipehu. (2000)/ *Ukrainskyi Holos*. Vinnipeh, Kanada. 27 lyst.
41. Gerus-Tarnawecka I. (1981). East Slavic Cyrillica in Canadian repository. Vinnipeh. P. 5.
42. Walka o dobra kultury. Warszawa 1939–1945. (1970) Pod red. Stanisława Lorentza. T. I. Warszawa. S. 217.